

EWA MŁYNARCZYK

**SPOSOBY WPROWADZANIA WYPOWIEDZI PRZYTOCZONYCH
W UTWORZE WIESŁAWA MYŚLIWSKIEGO „Kamień na kamieniu”**

Teksty literackie mają najczęściej budowę złożoną, to znaczy obok tekstu głównego - narracji - występują inne teksty - wypowiedzi postaci nazywane najczęściej wypowiedziami przytoczonymi (tradycyjnie - mowa niezależna). Wyróżnianie przytoczenia z tekstu głównego oraz relacje między obu tekstami były przedmiotem badań wielu osób. U nas najbardziej wyczerpujący przegląd tych badań dali W. Górny⁽¹⁾, M. Kamiński⁽²⁾, M. Kaczmarkowski⁽³⁾.

Od dawna zestawiano dwa sposoby oddawania wypowiedzi cu-

1. W. G ó r n y , Składnia przytoczenia w języku polskim, w: A. W i e r z b i c k a , System składniowo-stylistyczny prozy polskiego renesansu. Teoria literatury, Warszawa 1966; W. G ó r n y , Zestawienie czy tylko kategoria składniowa, „Pamiętnik Literacki” 1962 z.1, s.181-183; W. G ó r n y , Na tropach znaku rozmowy, „Poradnik Językowy” 1961 z.1.

2. M. K a m i ń s k i , Składnia przytoczenia w „Bramach raju” J.Andrzejewskiego, „Językoznawca” 1964 z.11-12, s.103-113.

3. M. K a c z m a r k o w s k i , Składnia przytoczenia w „Satiricon” Petroniusza, „Roczniki Humanistyczne KUL” 1970, t. XII, z.3, s.49-64.

dziej - poprzez tzw. mowę zależną i niezależną (opozycja oratio recta i oratio obliqua). Oba te sposoby oparte są na jakiejś rzeczywistej lub fikcyjnej wypowiedzi pierwotnej, różnią się jednak przede wszystkim tym, że mowa niezależna jest jakby dokładnym powtórzeniem⁽⁴⁾ tej wypowiedzi, a przez to wyraźnie oddziela się od tekstu głównego (jest "tekstem w tekście"), natomiast mowa zależna jest raczej relacją o wypowiedzi uczynioną z punktu widzenia nadawcy i dlatego wcielona w tekst główny (najczęściej jako zdanie podrzędne). Górny pisze, iż "mowa zależna odtwarza wypowiedź w sposób bardziej abstrakcyjny i intelektualny"⁽⁵⁾. Zauważa również, że mowa niezależna była nawet uznawana za wyraz prymitywizmu. Brajerski⁽⁶⁾ twierdzi, iż teksty prymitywne posługują się częściej mową niezależną, gdyż jest ona najprostszym środkiem urealnienia relacjonowanych zdarzeń. Dzięki tym różnicom oba te sposoby oddawania cudzej wypowiedzi uprzywilejowane są w pewnych, odmiennych typach stylistycznych.

Utwór W. Myśliwskiego „Kamień na kamieniu”⁽⁷⁾, którym chcę się tu zająć, to właściwie gawęda - gadka narratora - bohatera Szymona Pietruszki. W swych założeniach jest więc stylizacją na język mówiony i to język człowieka prostego, niewykształconego. Obce mu są: abstrakcyjność i intelektualizm wypowiedzi, bliższe: ukonkretnianie, urealnianie opowieści poprzez dokładne odtworzenie słów cudzych czy własnych. Nie zawsze jednak dobrze sobie z tym radzi... Stąd w tekście Myśliwskiego istotną rolę odgrywają wypowiedzi przytoczone, łączone bar-

4. Nie można tu mówić o absolutnej wierności i dokładności ani o konieczności istnienia wypowiedzi pierwotnej. Zagadnienie to omawiam w dalszych partiach pracy.

5. W. G ó r n y , Składnia przytoczenia ..., op.cit., s.291.

6. T. B r a j e r s k i , Przytoczenie nie jest kategorią składniową, „Roczniki Humanistyczne KUL”, t.XIV, z.4.

7. W. M y ś l i w s k i , Kamień na kamieniu, Warszawa 1984, wyd.I - wszystkie przykłady podane w artykule pochodzą z tego wydania, podkreślenia w cytatach wprowadzone są przede mną.

dzo różnie - najczęściej mało wyraźnie i niejasno - z tekstem głównym.

Problematyką wprowadzania mowy zależnej i niezależnej oraz jej skrzyżowaniami w tekście literackim zajmuje się rosyjska szkoła stylistyczna, w szczególności N.W. Wołoszynow⁽⁸⁾. Jego rozważania poświęcone są w sposób szczególny użyciom różnych stopni mowy zależno-niezależnej w monologu wewnętrznym bohatera.

Rodzajem języka powieść Myśliwskiego bliższa jest wypowiedzi potocznej, językowi mówionemu, wypowiedzi, jaką znajdujemy w gwarze. Dlatego właściwsze od ujęć Wołoszynowa czy Hopenstanda są dla naszych rozważań ujęcia K.Pisarkowej, N.Iwanowej-Perczyńskiej i M.Zarębiny⁽⁹⁾.

Zanim przejdę do właściwych rozważań, kilka uściśleń terminologicznych.

Za wypowiedzi przytoczone uważam - zgodnie z koncepcją W. Górnego - wypowiedzi „nie pochodzące od nadawcy głównego w chwili mówienia, lecz sugerowane jako wypowiedzi postaci wprowadzonych, anonimowe, wypowiedziane przez przytaczającego w prze-

8. N. W. Wołoszynow, Z historii form wypowiedzi w konstrukcjach języka (Próba zastosowania metody socjologicznej do zagadnień składni), w: Rosyjska Szkoła Stylistyki. Wybór tekstów i opracowań, M. R. Ma y e n o w a, Z. S a l o n i. Warszawa 1970, s.413-477; por. też: D. H o p e n s z t a n d, Mowa pozornie zależna w kontekście „Czarnych skrzydeł”, w: Stylistyka teoretyczna w Polsce, red. K. Budzyk. Warszawa 1976. s.299-330; por.: K. P i s a r k o w a, Składnia rozmowy telefonicznej. Wrocław 1975, Zapomniane konstrukcje składni staropolskiej. Wybór przykładów, opr. Z. K l e m e n s i e w i c z, K. P i s a r k o w a, J. K o n i e c z n a - T w a r d z i k o w a. Wrocław 1966; N. I w a n o w a - P e r c z y Ń - s k a, Wybrane cechy składniowo-stylistyczne polszczyzny mówionej (na materiale gwary północnomazowieckiej wsi Szczutowo i okolic). Wrocław 1975; M. Z a r ę b i n a, Niektóre problemy analizy tekstu dialogowego „Roczniki Naukowo-Dydaktyczne WSP” z.84, Prace Historycznoliterackie, s.5-21.

szłości lub mające być wypowiedziane w przyszłości itp." (10)
Zalicza tu Górny również napisy, myśli wyrażone słownie itp.

Różnie rozumiany jest przez badaczy termin: wprowadzenie wypowiedzi przytoczonej. Kaczmarkowski (11) za wprowadzenie uważa wiele elementów w tekście głównym, to znaczy czasownik wraz z implikowanym przez niego podmiotem wskazującym nadawcę wypowiedzi oraz uwagi akcesoryjne. Górny natomiast pod tym terminem rozumie część tekstu głównego, od którego składniowo zależy wypowiedź przytoczona. Z reguły jest to jeden wyraz. Wypowiedzenie, w skład którego wchodzi wypowiedź przytoczona, nazywa wypowiedzią zestawioną z przytoczeniem (12). Klimajówna (13) zaproponowała w to miejsce termin: składniowa konstrukcja przytoczeniowa. Tego terminu będę używać w mojej pracy, termin wprowadzenie zaś zgodnie z rozumieniem Górnego.

Podstawową funkcją wprowadzenia składniowej konstrukcji przytoczeniowej jest konotowanie wypowiedzi przytoczonej. Konotacja ta może być mniej lub bardziej wyraźna, zależy to od ilości, intensywności i jasności wyróżników wypowiedzenia przytoczonego. Często definiowano mowę niezależną jako dokładne powtórzenie (odtworzenie) wypowiedzi pierwotnej, ale - jak zaznacza Górny - „nie można upatrywać wyróżników przytoczenia w autentyczności i wierności wobec wypowiedzi pierwotnej." (14) Często bowiem w tekstach pojawiają się wypowiedzi hipotetyczne, potencjalne lub niepełne, skrótowe, oddające w sposób ogólny treść wypowiedzi. Przykładów dostarcza tekst Myśliwskiego:

/1/ Może by się spłoszyła i zaczęła przeproszać:

- O, przepraszam, że tak długo pana zatrzymałam.
(s.287)

10. W. G ó r n y , Składnia przytoczenia ..., op.cit., s.288.

11. Por.: M. K a c z m a r k o w s k i , Składnia ..., op. cit.

12. W. G ó r n y , op.cit.

13. Por.: M. K l i m a j ó w n a , Ze składni „Synów ziemi" S.Przybyszewskiego, „Roczniki Humanistyczne KUL", t.XIV, 1966, z.4, s. 37-64

14. W. G ó r n y , op.cit., s.302.

/2/ I ojca, i matkę pochowałem zwyczajnie w ziemi, i tak leżą czekając, aż ten grób wykończę (...) Leżą i leżą i coraz bardziej ziemia ich zabiera, a ja może piję.

Oj, Szymek, Szymek, bój ty się Pana Boga (s.21)

/3/ Octu żeby nie było? Tego żeby nie było? Tamtego żeby nie było?

Wypowiedzi potencjalne (jak w przykładach /1,/2/) pojawiają się bardzo często w tekście Myśliwskiego. Związane jest to z potrzebą ukonkretniania, urealniania wyobrażeń, sytuacji wymyślonych czy wymarzonych przez narratora.

Za główne wyróżniki przytoczenia według Górnego można uznać: (15)

- wyróżnik stylizacyjny (różnicowanie języka i stylu w narracji i wypowiedziach przytoczonych);

- wyróżniki graficzne i interpunkcyjne (dwukropek, pauza, akapit, majuskuła);

- wyróżniki semantyczne (przede wszystkim opozycja oznaczeń słów typu: ja, ojciec, syn itp);

- wyróżniki składniowe (transpozycje: osób gram., czasów, trybów itp., a także zależność składniowa między tekstem głównym a wypowiedzią przytoczoną).

Inni badacze posługiwali się wyróżnikami zaproponowanymi przez Górnego.

Brajerski (16) ujął ten problem inaczej. Dla niego wypowiedzi przytoczone to przede wszystkim formacje ujmowane metaforycznie, hipostatycznie i rzeczownikowo.

Tekst W. Myśliwskiego dostarcza przykładów na różne sposoby wyróżniania wypowiedzi przytoczanej z tekstu głównego. Postaram się pokazać najbardziej charakterystyczne z nich i przeprowadzić próbę hierarchizacji wyróżników przytoczenia dla tego tekstu. Rozpocznę od przykładu ilustrującego najbardziej wyraźny sposób wyróżniania przytoczeń:

15. W. G ó r n y , op.cit.

16. Por.: T. B r a j e r s k i , op.cit.

/4/ Bo kiedy ich zauważyłem, nie bardzo wiedziałem, co powiedzieć i powiedziałem zwyczajnie:

- O przyjechaliście. (s.92)

Przytoczenie to wprowadzone jest w tekście głównym przez typowy czasownik mówienia ("powiedziałem"), po dwukropku sygnalizującym zmianę intonacji, wyodrębnione jest również graficznie (pauza i akapit) i rozpoczęte majuskułą.

W funkcji czasownika wprowadzającego wypowiedź przytoczoną mogą wystąpić typowe czasowniki mówienia (powiedzieć, rzec, mówić), jak również ich wyspecjalizowane odpowiedniki wprowadzające dodatkową wartość semantyczną⁽¹⁷⁾:

/5/ A ten jak nie wrzasnie:

- Jakiś ty znowu Orzeł? (s.256)

W tych konstrukcjach między wypowiedzią przytoczoną a poprzedzającym zdaniem tekstu głównego istnieje ścisły związek składniowy. W przykładach /4/,/5/ - związek rządu - wypowiedź przytoczona pełni funkcję dopełnienia.

Często jednak brak w zdaniu poprzedzającym przytoczenie bezpośredniego wprowadzenia w postaci czasownika deklaratywnego. Wypowiedź przytoczona jest uzupełnieniem sytuacji opisywanej wcześniej:

/6/ Raz już nawet wyciągnąłem z wściekłości pistolet.

- Przestań, bo cię zastrzelę, cholero. (s.24)

17. Omówienie czasowników wprowadzających mowę niezależną można znaleźć w pracach:
M. S c h a b o w s k a, Poznawcze i stylistyczne walory czasownika komentującego mowę niezależną. „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP”, Kraków 1976 z.58, Prace Językoznawcze III; M. N a d o l s k a, Składnia przytoczenia w „Urzędzie” T. Brezy „Roczniki Humanistyczne KUL” 1966, t.XIV, z.4, s.5-35; por. też: B. B o j a r, Polskie czasowniki dotyczące procesów informacyjnych, w: Studia językoznawcze. Streszczenia prac doktorskich. Prace Językoznawcze 89, Wrocław 1978, s.7-45 - szczególnie s. 25-33; „Czasowniki relacjonujące proces nadawania informacji językowej”. Pojęcie: czasownik deklaratywny używam zgodnie z rozumieniem W. Górniego.

Wypowiedź przytoczona w takich konstrukcjach nie jest powiązana składniowo z tekstem głównym. Klimajówna, pisząc o tego typu konstrukcjach, zauważa, że można tu mówić jedynie o konotacji intonacyjnej⁽¹⁸⁾. Wyraźne wyróżniki graficzne i intonacyjne w takich konstrukcjach sprawiają, że wychwycenie przytoczenia nie nastręcza trudności.

Następnym „stopniem w dół” w wyrazistości wydzielenia przytoczeń jest pominięcie typowych znaków interpunkcyjnych i graficznych:

/7/ I wciąż jeden drugiego pytaliśmy, twoja to czy moja noga? (s.22)

Użycie czasownika „pytać” w tekście głównym jest tu wyraźnym sygnałem przytoczenia. Bardziej niejasna jest sytuacja, gdy czasownik komentujący mowę niezależną pojawia się na końcu:

/8/ (...) kupił sześć, to na co ci tyle, mówię

/9/ (...) i trząśł głową, i Jezu, mój Jezu, wołał (...)
(s.40)

Jak widać, wypowiedź przytoczona w tych przykładach oddzielona jest od tekstu głównego tylko przecinkiem - nietypowym dla przytoczenia znakiem graficznym.

Podobnie w konstrukcji:

/10/ A starzy zegnali się po trzy razy krzyżem i spluwali za siebie, zgiń, przepadnij, siło nieczysta! (s.40)

z tym, że tutaj brak w tekście głównym bezpośredniego wprowadzenia.

Czasem wypowiedź przytoczona połączona jest z tekstem głównym spójnikiem współrzędniącym:

/11/ (...) od razu szklankę i pij do dna, bo twoja zasługa.
(s.65)

Spójnikiem posługuje się też Myśliwski, umieszczając wypowiedź w osobnym zdaniu:

/12/ Czasami się tylko furażerkę powiesiło, jak miał który

18. K l i m a j ó w n a , op.cit.

furażerkę. I śpij kolego w ciemnym grobie, niech się
Polska przyśni tobie. (s.26)

Wypowiedzi przytoczone pojawiają się w osobnych zdaniach
bez spójnika:

/13/ Jeszcze myślą, na czyją śmierć tak wyją. Chryste Panie,
żeby tylko nie z rodziny kto. (s.39)

/14/ To aż się nieraz popłakała z wściekłości. A płacz,
płacz, czarna sukno, ja jeszcze pożyję, bo mi chce się
żyć. (s.32)

Taki typ przytoczeń W.Górny nazywa przytoczeniem ukrytym
(graficznie)⁽¹⁹⁾. Wobec braku wyróżników graficznych i inter-
punkcyjnych, o wyróżniku wypowiedzi przytoczonej decydują czyn-
niki semantyczne i składniowe: zmiana perspektywy mówienia,
opozycja oznaczeń słów, zmiana osób gramatycznych. Pomocną
jest także intonacja zaznaczona przez wykrzykniki, powtórzenia,
zwroty do kogoś itp.

Bardzo wyraźnie funkcjonuje wyróżnik intonacyjny w konstrukcji:

/15/ (...) płakało dziecko, ktoś zawodził Jezuu! (s.35)

Często w tekście Myślińskiego spotykamy konstrukcje zacie-
rające różnice między mową niezależną i zależną.

/16/ Ile to młodych mężatek, panien, a pewnie i starych bab
tylko dla niego latało na nabożeństwo, prześcigało się
w znoszeniu kwiatów do kościoła, aż nieraz nie kazał,
że za dużo, za dużo, moje miłe. (s.372)

Po typowym dla mowy zależnej spójniku "że" następuje jed-
nak wypowiedź przytoczona (mowa niezależna), którą rozpoznaje-
my poprzez wyróżniki semantyczne (zaimek dzierżawczy "moje")
i intonacyjne (powtórzenie),

W przykładzie następnym:

/17/ I nad trumną parę słów zawsze ktoś powiedział, że lu-
biany był, umiał z ludźmi żyć, żegnaj, niech ci ziemia
lekką będzie. (s.13)

19. W. G ó r n y , op.cit., s.298.

Po spójniku „że” wprowadzona jest mowa zależna, ale zaraz następuje nagłe przejście do mowy niezależnej, którą wyróżniamy przede wszystkim na podstawie zmiany osób gramatycznych. Czasownik „powiedział” odnosi się zarówno do fragmentu mowy zależnej jak i przytoczenia.

Ciekawy i bardziej skomplikowany jest przykład następujący:

/18/ Miałam sadzić kartofle, ale przyszedł Antek Kwiecień pożyczyc łopaty i tak gadu, gadu, co siejesz, co sadzisz i że szkoda takiej ziemi, za drogą, na kartofle. Kartofle byle gdzie posadzisz.

Trudno rozstrzygnąć, czy słowa „szkoda takiej ziemi, za drogą, na kartofle” są odtworzeniem wypowiedzi czy tylko relacją o niej. Brak tu wyróżników semantycznych czy składniowych, poprzedzający te słowa spójnik „że” może sugerować mowę zależną, ale - jak widzieliśmy w poprzednich przykładach - występuje też przed wypowiedzią przytoczoną. Myśl zawarta w tych słowach należy nie do narratora a jego rozmówcy. Dalej, zresztą, już wyraźnie w mowie niezależnej, podane są jego argumenty. Takie konstrukcje są już bliskie tzw. mowie pozornie zależnej, kiedy to przy zachowaniu relacji gramatycznych i oznaczeń słów narracji naśladowana jest wypowiedź cudza (poprzez zachowanie elementów „emocjonalności” języka):

/19/ Jednym duszkiem wydudlił cały kubek, z pół kwarty i aż sobie westchnął, że, o, dawno już nie pił takiego prawdziwego mleka prosto od krowy.

/20/ (...) powiedział, że powinien mnie trzymać do jesieni, ale wie, wie, rozumie, że chciałbym wyjść na zniwa.

Na koniec jeszcze trzy charakterystyczne przykłady z Myśliwskiego:

/21/ - Stoita.

- Stoimy - Jakby szczęście Boże, a my im Panie Boże zapłać.

/22/ Kubik, sąsiad, prawie co dzień przychodził i od drzwi już, ni pochwalony, ni jak się masz, tylko kiedy oddasz

i kiedy oddasz, (s.6)

/23/ I nawet gdyśmy którego z nas chowali, nikt łyzy nie uro-
nił. Tylko baczność. (s.27)

Przy tego typu konstrukcjach wyróżnikiem może być zabieg hipostazy, czyli traktowania wypowiedzi przytoczonej jako rzeczownika rodzaju nijakiego. Nie jest on jednak tak wyraźny jak w przykładzie Górnego:

Usłyszałyby z jej ust sakramentalne:

„Gdzie ty Kajus, tam i ja, Kaja i byłaby zawsze jego”²⁰⁾ gdzie wyraźnie widoczny jest związek składniowy między stanowiącym przydawkę spojeniem a członem hipostazowanym. W przykładach z tekstu Myśliwskiego dużą rolę odgrywa czynnik pozatekstowy: doświadczenie językowe czytelnika, na podstawie którego wyodrębnia on wypowiedzi przytoczone jako, na przykład, tradycyjne, utarte zwroty pozdrowienia („szczęść Boże” - „Panie Boże zapłać”, „pochwalony”). Pomocna przy tym jest znajomość realiów świata przedstawionego w utworze (szczególne środowisko).

Na podstawie przedstawionych przykładów można stwierdzić, że w utworze Myśliwskiego „Kamień na kamieniu” występuje znaczna różnorodność w sposobach wprowadzania i wyróżniania przytoczeń odgrywających - ze względów stylistycznych - dużą rolę w tym tekście. Od bardzo jasnych i przejrzystych - do zatar-tych i niejasnych, które wyraźnie przeważają.

Najbardziej wyraźne dla czytelnika „zewnętrzne”⁽²¹⁾ wyróżniki (graficzne i interpunkcyjne) odgrywają tu małą rolę, ponieważ typowe dla wypowiedzi przytoczonej znaki (dwukropek, pauza, majuskuła, akapit) zostały w większości konstrukcji pominięte.

20. cytuję za W. G ó r n y m, op.cit., s.331, przykład 7.

21. Podziału wyróżników przytoczenia na zewnętrzne i gramatyczne dokonała M. N a d o l s k a, por. M. N a d o l s k a, op.cit.

Czasowniki deklaratywne będące w tekście głównym sygnałem wypowiedzi przytoczonej pojawiają się często, jednak wiele wypowiedzi wprowadzonych jest bez ich użycia.

Bardzo przydatne natomiast stają się wyróżniki semantyczne, które trzeba rozumieć dość szeroko - jak podkreśla W. Górny⁽²²⁾.

Jednym z wyróżników semantycznych jest pewnego rodzaju stylizacja myślowa. Do jej odczytania potrzebna jest znajomość charakteru, poglądów przypisywanych narratorowi i innym postaciom w utworze. Dzięki takiej wiedzy czy orientacji przypisujemy niektóre wypowiedzi odpowiednim nadawcom. Wyróżnik taki wyraźnie funkcjonuje przy rozpoznawaniu reprodukcyjnego charakteru wypowiedzeń, takich jak w przykładzie /18/.

Szczególną wagę - jak widać to prawie we wszystkich przykładach - ma wyróżnik semantyczny polegający na zmianie w funkcjonowaniu niektórych wyrazów jak: ja, syn, ojciec itp., zaimeków dzierżawczych (następuje tu zmiana ich desygnatów, a nie znaczenia). Uwzględniając terminologię logiczną można tu mówić o opozycji oznaczeń słów.

Wyróżniki składniowe odgrywają również rolę istotną, zwłaszcza przy zamianie osób gramatycznych, czasów, a także przy włączaniu wypowiedzi przytoczonej ujętej hipostatycznie w tekst główny.

Wyróżnik stylizacyjny, zwykle oparty na opozycji: język artystyczny, literacki narracji : język mówiony postaci, w tekście Myśliwskiego odgrywa małą rolę ze względu na brak takiej opozycji przy stylizacji na język mówiony samej narracji.

Jak pokazały trzy ostatnie przykłady, przy rozpoznaniu wypowiedzi przytoczonej ważne staje się doświadczenie językowe czytelnika.

W wyróżnianiu wypowiedzi przytoczonych działa zwykle kilka wyróżników jednocześnie, przy omawianiu poszczególnych przy-

22. W. G ó r n y , op.cit. s.310-318

kładów starałam się podać najważniejszy z nich dla danej wypowiedzi.

Wielość przytoczeń oraz celowa niejasność ich wyodrębnienia z tekstu głównego mają swoje uzasadnienie stylizacyjne. To jednak temat na inne, dokładne opracowanie, tu podałam jedynie pewne sugestie w tym kierunku.